

FELIX BIERMANN^a, CHRISTOFER HERRMANN^b, ARKADIUSZ KOPERKIEWICZ^c

LOKALIZACJA KOŚCIOŁA W PRZESTRZENI ŚREDNIOWIECZNEGO MIASTA – PRZYKŁAD BARCZEWKA (ALT-WARTENBURG) NA WARMII

THE LOCATION OF CHURCHES IN EARLY MEDIEVAL URBAN SPACE: THE CASE OF BARCZEWKO (ALT-WARTENBURG) IN WARMIA

Abstrakt: Na podstawie badań archeologicznych ustalono, że w średniowiecznym ośrodku Wartenberg (dziś Barczewko, gmina Barczewo) na Warmii przypuszczalnie istniał kościół ufundowany w latach 1325/1330 przez biskupa warmińskiego, zniszczony w 1354 r. podczas ataku Litwinów. Był to prosty, drewniany budynek, o konstrukcji szachulcowej. Znalezione tylko negatywy drewnianej konstrukcji, zwęglone drewno, liczne żelazne elementy konstrukcyjne. Orientacja na linii wschód-zachód i lokalizacja w centrum cmentarza świadczą, że sakralna funkcja tego obiektu jest wielce prawdopodobna. Położenie budowli na obrzeżach miasta i w pewnej odległości od rynku jest również typowe dla miast tego regionu. Byłby to pierwszy drewniany kościół z początkowej fazy zakładania średniowiecznego miasta na terenie państwa zakonu krzyżackiego w Prusach. Analizie jego reliktyw i ich interpretacji poświęcony jest niniejszy artykuł. Rozważania te zaprezentowano na tle historii ośrodka i stanu jego rozpoznania archeologicznego oraz wniosków z dotychczasowych badań historycznych.

Słowa kluczowe: zaginione miasto, drewniany kościół, cmentarzysko, zakon krzyżacki, Warmia, archeologia, średniowiecze

Abstract: The presence of a church in medieval Wartenberg (today Barczewko locality in the municipality of Barczewo) located in the Warmia region has been archaeologically established. The Bishop of Warmia founded this simple, wooden building with a half-timbered structure probably in 1325/1330. The Lithuanians razed it to the ground in 1354, leaving charred wood, and iron structural elements. The building's presumed religious function is indicated by its east-west orientation and the graveyard around it. The location of the building on the outskirts of the settlement and at some distance from the market square is also typical of towns in this region. This article studies and interprets the remains of the building, which is thus the first known wooden church from early stages of the founding of a medieval town in the territory of the Teutonic Order in Prussia. The findings are contextualized in the history of the locality and the results of historical and archaeological research to date.

Keywords: lost city, wooden church, cemetery site, Teutonic Order, Warmia, archeology, medieval

^a Dr hab. Felix Biermann, Prof. US; Instytut Historyczny, Uniwersytet Szczeciński, ul. Krakowska 71–79, 71-017 Szczecin; Felix.Biermann@usz.edu.pl; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9616-0620>.

^b Dr hab. Christofer Herrmann; Johannes-Gutenberg-Universität Mainz, Saarstr. 21, D-55122 Mainz; chrherr@yahoo.de; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4018-2318>.

^c Dr Arkadiusz Koperkiewicz; Instytut Archeologii, Uniwersytet Gdański, ul. Bielańska 5, 80-851 Gdańsk; arkadiusz.koperkiewicz@ug.edu.pl; ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3760-0312>.

WPROWADZENIE

W miejscowości Barczewko (gmina Barczewo, województwo warmińsko-mazurskie; niem. Wartberg/Alt Wartenburg), położonej na północny wschód od Olsztyna, zachowały się pozostałości średniowiecznego miasta wzniesionego ok. 1330 r., a zniszczonego w 1354 r. podczas najazdu litewskiego. Wkrótce zostało ono odbudowane, jednak w innym miejscu – kilka kilometrów dalej, gdzie do dziś istnieje jako Barczewo (niem. Wartenburg).

Wzgórze „Stare Miasto” w Barczewku (miejsce pierwszej lokalizacji Barczewa) od 2013 r. jest przedmiotem szeroko zakrojonych prac archeologicznych¹, które dają wgląd w początek procesu urbanizacji Prus Krzyżackich. W trakcie badań odkryto wiele elementów organizowanej przestrzeni średniowiecznego miasta, m.in. fortyfikacje, regularną strukturę z rynkiem i siecią ulic, kompleks *mercatorium*, czyli centrum gospodarcze, a także podpiwniczone domy szachulcowe, łaźnię, kuźnię i browar.

Przez lata nierozwiązana pozostawała kwestia lokalizacji kościoła, którego istnienie poświadcza wzmianka z 1337 r. Nie zidentyfikowano jego pozostałości ani podczas prowadzonych badań geofizycznych, ani wykopaliskowych. Dopiero niedawno sytuacja ta uległa zmianie. W 2015 r. na północny wschód od rynku odkryto cmentarzysko, a w 2024 r. negatyw konstrukcji na planie prostokąta, będący – jak się wydaje – śladem budynku kościoła.

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie historii i dotychczasowego stanu badań archeologicznych całego kompleksu zabudowy Barczewka. Rozważania będą się koncentrować na analizie i interpretacji jednego z odsłoniętych obiektów – oznaczonego nr 1000. Wskazane zostaną argumenty przemawiające za jego identyfikacją jako reliktu miejscowego kościoła. Zwrócimy uwagę na przesłanki archeologiczne, takie jak: stratygrafia, lokalizacja budynku w układzie przestrzennym planowanego ośrodka oraz występowanie określonych kategorii zabytków. Będziemy się również posługiwać źródłami pisanymi, ustaleniami odnośnie do urbanistyki średniowiecznych miast oraz analogiami z terenu Warmii i spoza regionu.

POCZĄTKI MIASTA

Wpływ na rozwój osadnictwa środkowych obszarów Warmii miała sprawna administracja trzeciego z kolei biskupa, Eberharda z Nysy, w latach 1301–1326 (Achremczyk red. 2008, s. 19–22). W proces lokacji włączona została nowa grupa ludności – osadnicy ze Śląska. W tym czasie założone zostały: Lidzbark Warmiński, Pieniężno, Orneta i Dobre Miasto. Lokacja ostatniego z nich była punktem wyjścia do dalszej kolonizacji warmińskich połaci

¹ W latach 2013–2016 i 2017–2019 w Barczewku realizowano polsko-niemiecki projekt badań nieinwazyjnych pod nazwą „Alt Wartenburg/Barczewko – warmińskie Pompeje” (Bundesbeauftragte für Kultur und Medien, Bonn – Uniwersytet w Getyndze, Graifswaldzie i Gdańsku), zob. m.in. Biermann i in. 2016a; Biermann i in. 2016b; Biermann i in. 2017; Biermann i in. 2018a; Biermann i in. 2018b; Biermann i in. 2021; Biermann i in. 2019a. Obecnie badania w Barczewku prowadzone są w ramach programu Narodowego Centrum Nauki, Opus 21, realizowanego w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego w latach 2022–2024 (2025), i finansowane z projektu nr 2021/41/B/HS3/01694: „Barczewko – historia ogniem pisana. Średniowieczne zaginione miasto i urbanizacja Puszczy Galindzkiej”.

Puszczy Galindzkiej. Ten kolejny etap wyznacza wzniesienie strażnicy Wartberg, od której zaczyna się historia miasta Barczewo (Maleszka 2024, s. 297–299)².

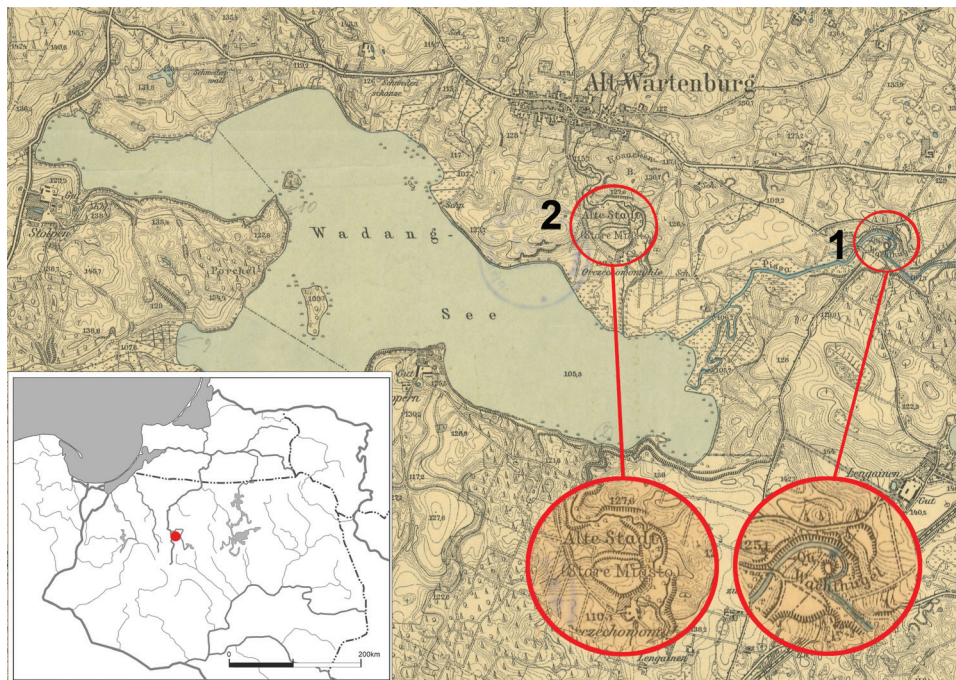
Na pierwszych stronach kroniki zakonu franciszkanów z Barczewa, pisanej w poł. XVII w., odnotowano, że historia klasztoru sięga 1326 r. (Archivum Conventus 1643, s. 7). Źródłem tej informacji była zapewne źle zinterpretowana wzmianka z kroniki Dusburga o budowie zamku Wartberg przez biskupa Eberharda (Dusburg 2004, s. 232). Tak wczesna data przybycia zakonników i wiązanie ich z pierwszą lokalizacją miasta w świetle dzisiejszej wiedzy są nie do utrzymania (Samół 2023, s. 83). To niemal pewne, że na wzgórzu „Stare Miasto” w Barczewku nie istniał klasztor franciszkanów. Gdyby tak było, jego zniszczenie i męczeńska śmierć mnichów zostałyby raczej odnotowane przez kronikarzy. Poza tym, nie było tam miejsca na taką inwestycję, a miasto w trakcie budowy nie miało jeszcze możliwości utrzymania wspólnoty zakonnej. Przeczy temu także struktura zbadanych relikwów archeologicznych (Herrmann 2014a, s. 32–37). Nie jest jednak wykluczone, jak wskazuje Rafał Kubicki, że wartenburską fundację franciszkańską utworzono na mocy przywileju papieża Jana XXII z 1324 r., zezwalającego na powstanie nowych konwentów w Prusach i Inflantach (Kubicki 2018, s. 42).

W większości małych miast warmińskich w średniowieczu nie zakładano klasztorów zakonów żebraczych. Jedynie w Braniewie (Braunsberg, franciszkanie) i Reszlu (Rössel, augustianie-eremici) istniały takie instytucje. Franciszkanów osadził na Warmii w 1296 r. biskup Henryk I Flaming (Lemmens wyd. 1913, s. 111; por. też Samół 2023, s. 81). Barczewo stało się ich drugim domem. Wiarygodne dane na ten temat pochodzą dopiero z kolejnego stulecia – zawarte są w przywileju lokacyjnym z 1364 r. Założenie klasztoru można postrzeżać jako szczególny akt troski biskupa o dobro nowego miasta. Być może po tragicznych wydarzeniach z 1354 r. (zniszczeniach podczas najazdu) miało to wzbudzić zaufanie i wiarę w powodzenie odbudowy wśród nowych osadników.

Początkowa faza osadnicza polegała na adaptacji do zastanych warunków naturalnych, np. przez wykorzystanie walorów obronnych okolicznych wzgórz. Dopiero po zabezpieczeniu ludności przed najazdami (budowie umocnień) i stworzeniu odpowiednich warunków ekonomicznych organizowano przestrzeń miejską dla dalszego rozwoju.

Założone ok. 1360 r. nowe miasto Wartenburg (Barczewo) rozplanowane zostało na rzucie prostokąta (280 × 230 m), o dłuższej osi na linii północ–południe. Regularna forma została zakłócona jedynie przez niewielkie wygięcie po stronie wschodniej, gdzie znajduje się jezioro. W przywileju lokacyjnym proboszczowi przydzielono 6 włók ziemi wolnej od danin. Miejskowy kościół parafialny pw. św. Anny został wzniesiony nie bezpośrednio przy rynku, lecz na północno-wschodnim skraju założenia (podobnie jak w Barczewku). Z analizy dokumentów wynika, że w 1364 r. obszar miasta był ciągle placem budowy, a teren nie został jeszcze w pełni rozmierzony. Dopiero na tym etapie biskup zastrzegł sobie prawo wyboru parceli pod przyszły klasztor. Wytyczono ją w południowo-wschodniej części miasta, a jej

² Autorka zakłada, powołując się na źródła pisane, że osada rozwinęła się obok „zamku”/strażnicy i wymieniona została po raz pierwszy w 1329 r. Była to wzmianka z przywileju lokacyjnego Dobrego Miasta ([...] *iuxta viam qua itur Warthberg* [podkr. – autorzy]). Dziś już wiadomo, że miejsce wzniesienia „zamku”/strażnicy o nazwie Wartberg i lokacji miasta nie są tożsame. Z tego względu nie jest pewne, czy w tym przekazie jest już mowa o mieście Warthberg nad Orzechówką, czy jeszcze o „zamku” Wartberg w zakolu Pisy (Herrmann 2014b, s. 43–44); por. także ryc. 1.

Ryc. 1. Barczewko, stanowiska archeologiczne: 1 – „Romowa Góra” nad rzeką Pisą, stan. I, przypuszczalnie pierwsza lokalizacja strażnicy Wartberg; 2 – wzgórze „Stare Miasto” nad rzeką Orzechówką, stan. II, miejsce pierwszej lokacji miasta Wartberg/Wartenburg-Barczewo. Oprac. A. Koperkiewicz.

Fig. 1. Barczewko, archaeological site: 1 – “Romowa Góra” on the Pisa river, site I, presumed location of the first Wartberg watchtower; 2 – “Stare Miasto [Old Town]” hill on the Orzechówka river, site II, location of the first chartered town of Wartberg/Wartenburg-Barczewo. Prepared by A. Koperkiewicz.

wielkość miała wynosić pierwotnie nieco ponad 0,5 ha, czyli ok. 10 × 30 prętów (Herrmann 2014a, s. 39).

Najbardziej prawdopodobny scenariusz zakłada, że biskup Eberhard zainicjował budowę pierwszej, drewniano-ziemnej strażnicy Wartberg niedaleko ujścia Pisy z jeziora Wadąg. Miejsce to identyfikowane jest z dzisiejszym stanowiskiem archeologicznym Barczewko, stan. I – „Romowa Góra”, znajdującym się w zakolu rzeki, przy drodze do miejscowości Łęgajny (Dusbürg 2004, s. 232–233; Klimek 2013, s. 217). Kilometr na zachód, na pobliskim wzgórzu opasanym rzeką Orzechówką, od ok. 1330 r. zaczęła rozwijać się kolonia miejska o tej samej nazwie (ryc. 1). Było to więc pierwsze miasto Wartberg, późniejszy Wartenburg/Wartenburg, a dziś Barczewo, tożsame ze stanowiskiem archeologicznym „Stare Miasto”, stan. II³. To tutaj,

³ Na wczesnym etapie urbanizacji Prus Krzyżackich translokacje zdarzały się dość często, a ich przyczyną były rozmaite katastrofy. Nieudane miejsca pierwszych lokacji, o których wspomniano w źródłach pisanych, określano przymiotnikiem „stary” (niem. *Alt*) lub nazwą Stare Miasto (niem. *Alte Stadt*). Badania tzw. zaginionych miast, a właściwie „mieścisk”, czyli założeń zarzuconych lub nieudanych lokacji miejskich, są w początkowej fazie, ale mają już obszerną literaturę przedmiotu (por. Andrzejewski, Wronecki red. 2015; Lewandowska red. 2016; Krzepsowski i in. red. 2017; Wiewióra 2020). Dłużej badane są średniowieczne

jak wykazemy w dalszej części tekstu, wzniesiono zapewne pierwszy drewniany kościół, najstarszą miejscową świątynię⁴.

Pionierski epizod osadniczy trwał niespełna trzy dekady i zakończył się tragicznie w 1354 r. Budynek kościoła, jak już wspomniano, podzielił losy spalonego miasta. Decyzję o jego odbudowie przypisuje się biskupowi Janowi Stryprockowi, który 6 lipca 1364 r. wystawił przywilej na prawie chełmińskim dla nowego ośrodka, w miejscu oddalonym o ok. 7 km w górę rzeki (Białuński 2014, s. 30–33). Według Victora Röhricha, o zmianie lokalizacji ośrodka zdecydowały głównie względy strategiczne. Liczne zbiorniki wodne wokół oraz połączenie rzek Pisy i Kiermus stwarzały większą szansę na obronę (Röhrich 1903, s. 687). Z kolei Freiher von Bönigk wskazuje na dogodniejsze warunki rozwoju gospodarczego i możliwość czerpania wody gruntowej na bardziej płaskim terenie (Bönigk 1883, s. 154 n.). Zasadźcą nowego Barczewa został Henryk z Łajs, doświadczony podczas budowy Olsztyna. W obu przypadkach rozplanowanie bazowało na rozwiniętym układzie szachownicowym. Było ono na tyle podobne, że zakłada się udział w obu inwestycjach tej samej strzechy budowlanej, a przynajmniej mierniczych. Zatem dopiero w przestrzeni odbudowanego Barczewa zaistniały warunki do wzniesienia murowanego konwentu i kościoła św. Andrzeja (Samół 2023, s. 81–93, tam dalsza literatura przedmiotu). W nowym założeniu można dostrzec pewne podobieństwo układu przestrzennego do zniszczonego ośrodka znad Orzechówki: w tym samym miejscu znajdowała się nekropolia z kościołem i staw młyński, lecz skala i rozmach były nieporównywalne. Świadczą o tym dokonane odkrycia, np. w trakcie prac archeologicznych na barczewskim rynku w 2010 r. stwierdzono systemowe rozwiązania, m.in. w zakresie odprowadzania wody (Kocińska, Koperkiewicz 2011); był to też ośrodek z murowaną zabudową i solidnie obwarowany.

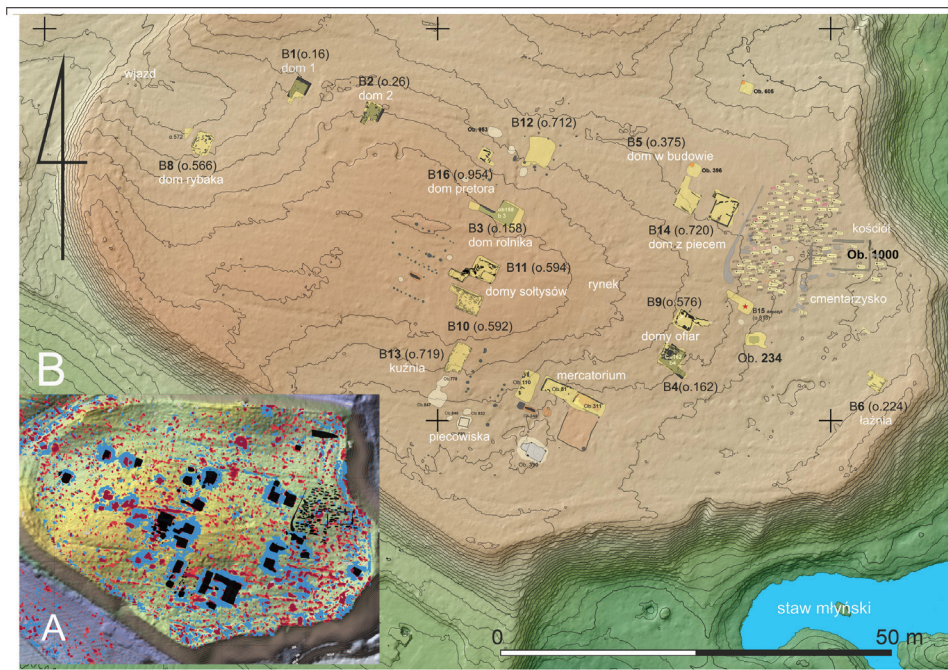
BARCZEWKO W ŚWIELE BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH I HISTORYCZNYCH – NAJWAŻNIEJSZE USTALENIA

Trwające od ponad dekady badania terenowe „Starego Miasta” w Barczewku doprowadziły do odsłonięcia unikalnego kompleksu. Jego charakterystyczną cechą jest doskonale zachowany układ przestrzenny z pionierskiego etapu organizacji średniowiecznego miasta. Czytelna jest koncepcja zabudowy, którą zorientowano na osi północny zachód – południowy wschód (Biermann i in. 2016a; Biermann i in. 2016b; Biermann i in. 2018a; Biermann i in. 2018b; Biermann i in. 2019a).

W wyniku analizy zdjęć lotniczych i badań nieinwazyjnych, w latach 2013 i 2014 stwierdzono występowanie wyróżników roślinnych i magnetycznych na obszarze ok. 2 ha, tworzących zwarte struktury. Anomalie te są stopniowo weryfikowane archeologicznie (**ryc. 2**). Jak wykazały dotychczasowe prace, były to głównie pozostałości piwnic domów wznoszonych na parcelach wokół prostokątnego placu rynkowego, który miał wymiary ok. 45 × 55 m. Zabudowa mieszkalna usytuowana była od północy i od południa, natomiast od bramy wjazdowej

„mieściska” w Niemczech. Najbliższe analogie dla Barczewka pochodzą z wieloletnich prac w Nienover w Dolnej Saksonii i w Freyenstejn w Brandenburgii (por. Schenk 2009; Stephan 2010).

⁴ Nie jest wykluczone, że wezwanie św. Anny dla barczewskiej fary w relokowanym mieście zostało powtórzone.

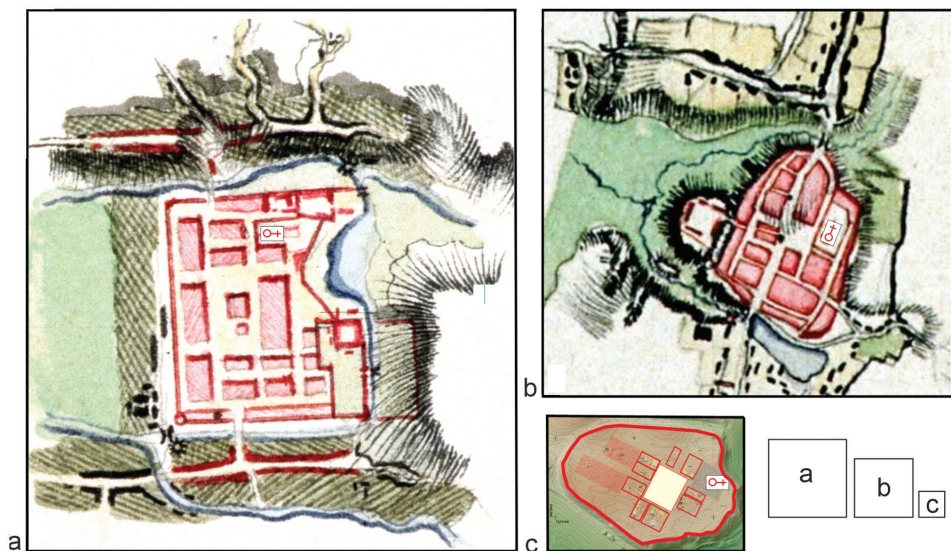
Ryc. 2. Barczewko, stan. II: układ przestrzenny pierwszego Barczewo na podstawie badań geofizycznych (A) i archeologicznych (B). Oprac. A. Koperkiewicz, P. Wroniecki.

Fig. 2. Barczewko, site II: spatial layout of the earliest Barczewo settlement based on geophysical (A) and archaeological research (B). Prepared by A. Koperkiewicz, P. Wroniecki.

(w zachodnim wale otaczającym miasto) prowadził główny ciąg komunikacyjny. Domy składały się z części mieszkalnej od strony rynku i gospodarczej na zapleczu, z zagłębioną piwnicą znajdującą się przypuszczalnie pod połową lub jedną trzecią powierzchni budynku (Küntzel 2005, s. 191). Piwnica miała kształt kwadratu, o boku długości ok. 4×4 m, z wejściem od strony wnętrza. W zachodniej pierzei rynku natrafiono na dwa bliźniacze budynki, które – m.in. ze względu na specyfikę konstrukcji i znalezisk (arsenał pocisków do kuszy) – określono jako domy sołtysów. Zrekonstruowany tu moduł podstawowy parceli to dom na planie prostokąta, o wymiarach ok. $8,5 \times 12,5$ m (Koperkiewicz 2025, s. 179–188).

Najbliższe analogie do takiego rozplanowania znajdują się w brandenburskim Freyenstein. Zarejestrowane anomalie geofizyczne, wymiary i umiejscowienie piwnic (od strony ulicy) są tam zbliżone do barczewskich, z tym, że ściany piwnic budowano z kamieni (Biermann, Schenk 2014, s. 71–73, 77).

W południowej części Barczewka znajdowały się zabudowania o charakterze rzemieślniczo-handlowym, które – być może – są tożsame z wymienionym w źródłach centrum określonym jako *mercatorium*. Założenie (budynki i wiaty) wzniesiono na planie litery C, z dziedzińcem otwartym na południe. Podczas eksploracji nawarstwień znajdowano tu m.in. drobne depozyty monet, ostrogi, ekskluzywne elementy ubioru i ślady działalności metalurgicznej. Była to elitarna strefa miejska. Dokument lokacyjny nowego Barczewo nadawał

Ryc. 3. Porównanie proporcji wielkości (kwadraty a, b, c) średniowiecznych miast warmińskich: a – Barczewo, 1364 r.; b – Jeziorany, 1338 r.; c – Barczewko/Wartberg, 1325/1330–1354. Wg Herrmann 2014a, s. 100, ryc. 8. Oprac. A. Koperkiewicz.

Fig. 3. Comparison of size proportions (squares a, b, c) of medieval Warmian towns: a – Barczewo in 1364; b – Jeziorany in 1338; c – Barczewko/Wartberg in 1325/1330–1354. According to Herrmann 2014a, p. 100, fig. 8. Prepared by A. Koperkiewicz.

prawo wystawienia takiego obiektu (oprócz łaźni, ław rzeźniczych, piekarskich i kramarskich oraz bud szewskich i sukienniczych): *Preterea omnis annue pensionis census qui in eadem Civitate de mercatorio* [podkr. – autorzy], *de Stuba balneali, Macellis Carnificum, Bancis panum, Bundis institorum, Scampnis sutorum, et de Bancis rasorum, Panorum [...]* (CDW 1864, no. 381). Takie same zapisy mogły dotyczyć Barczewka, skoro w przestrzeni rynkowej wyraźnie rysuje się miejsce, które mogło jednocześnie pełnić funkcję domu kupieckiego (Herrmann 2014b, s. 49).

Na obrzeżach zabudowy mieszkalnej zlokalizowano obiekty niezbędnej infrastruktury, takie jak browar, łaźnia, kuźnia oraz dom zawierający sprzęt rybacki, a także warsztaty metalurgiczne, zagrody dla zwierząt (ryc. 2). Od wschodu, u podstawy stoku wzgórza, spiętrzone wody Orzechówki i wybudowano młyn⁵. W początkowej fazie realizacji inwestycji wzgórze ufortyfikowano, kopiąc i profilując głębokie fosy, oraz wznosząc na koronie wałów drewniane umocnienia licowane prawdopodobnie gliną i kamieniami. W porównaniu z innymi ośrodkami założenie było niewielkie, zajmujące niespełna 2 ha powierzchni (ryc. 3)⁶.

⁵ Na terenie młyna nad Orzechówką (układ przestrzenny zachowany do dziś) nie prowadzono badań archeologicznych. Wzmianka z 1337 r. (por. dalej) poświadcza też istnienie innego młyna – zlokalizowanego nad Wadągą.

⁶ Spośród ośrodków założonych do poł. XIV w. najmniejszym był Miłomłyn (Liebemühl), mający ok. 3 ha, a pozostałe zajmowały obszar od 4,5 do 9 ha (Czubiel, Domagała 1969, s. 51–57, ryc. 17, 18). Dopiero relokowane Barczewo, o powierzchni ok. 6 ha, mieściło się już w tym standardzie. Podobnie jak na wzgórzu

Nie wiadomo, czy dla pierwszego Barczewa sporządzono akt lokacyjny. W 1337 r. po raz pierwszy w źródłach pisanych użyto określenia „miasto” przy opisie granic majątku (*inter granicies Civitatis Wartberg*) oraz w nadaniach dla braci Jana i Piotra, sołtysów (*in Wartberg Civitate*). Uzyskali oni m.in. przywilej połowu ryb i wyrębu drewna nad rzeką Wadąg (*rivus qui vocatur Wandangenulis*). Bracia otrzymali też tartak z kołem młyńskim wraz z jedną włóką ziemi. Po upływie 2 lat wolnizny mieli płacić od tego daninę w wysokości 6 grzywien rocznie. W razie potrzeby (zmniejszenia zapotrzebowania na drewno?) ów tartak można było przekształcić w młyn zbożowy (Białuński 2014, s. 29; Herrmann 2014a, s. 19). Na tej podstawie można sądzić, że był to czas intensywnych robót budowlanych, wymagających ciągłego dostarczania dużej ilości drewna. Datowanie na podstawie zapisów w dokumentach wzmacniają wyniki badań dendrochronologicznych. Istniejąca tu zabudowa była całkowicie drewniana, a głównym budulcem był dąb. Dwie najstarsze daty ścięcia drzew, których użyto do wzniesienia konstrukcji, to (odpowiednio) ok. 1288 r. i ok. 1273 r. Uzyskano je z drewna najprawdopodobniej wtórnego lub z wycinki drzew martwych. Pozostałe drewno (wykonano dużą serię, tj. kilkaset przebadanych i kilkadziesiąt datowanych prób) w większości pochodzi z końca XIII w. oraz z przełomu XIII i XIV w. Ponieważ chronologia dębu (ustalona na podstawie serii przyrostowych, otrzymanych z węgli) obejmuje przedział czasowy ok. 250 lat, to – uwzględniając przepalenie i rozkruszenie skrajnej warstwy – co najmniej cztery najmłodsze próby szacowane są na lata trzydzieste XIV w. Jedyną dobrze zachowaną próbę (seria 110 przyrostów) wydatowano na ok. 1337 r. (Elzanowska 2024).

W dokumencie z 25 stycznia 1337 r. wymieniono proboszcza Henryka i sołtysa Jana: *Sub testibus domino Heinricho plebanus in Wartberg, Jo(hanne) sculteto ibidem* (CDW 1860, s. 465, no. 282, Regest no. 442). Byli oni świadkami w procesie i zapisie majątkowym proboszcza katedralnego Johannes, nadającym 10 włók ziemi niejakiemu Nicolasowi Russe (ewentualnie Ruthenus). Przytoczony zapis źródłowy wskazuje, że jeszcze w słabo zaludnionym terenie zaczęto zakładać wsie i majątki. Dokument ten jako pierwszy poświadcza też istnienie „miasta”, które musiało zostać założone pomiędzy rokiem 1325 a 1337 (Białuński 2014, s. 28; Herrmann 2014a, s. 44–45).

Na terenie biskupim umacnianie chrześcijaństwa i wznoszenie świątyń było sprawą nadrzędną. To również wątek religijny spowodował, że wzmianka o strażnicy Wartberg (Barczewo) znalazła się na kartach kroniki Piotra z Dusburga. Odnotowano bowiem niecodzienne wydarzenie, tzn. pojawienie się białej gołębiczy podczas mszy sprawowanej po wybudowaniu warowni (Dusburg 2004, s. 232–233).

W państwie krzyżackim od początku starano się powszechnie egzekwować nakaz świętowania niedziel. Na Warmii od 2 poł. XIV w. do udziału we mszy zobowiązano każdego Prusa, a nie – jak wcześniej – tylko delegatów, a nabożeństwa sprawowano w kościele. Lokalizacja świątyni była ściśle związana z lokalizacją cmentarza. Wynikało to z nakazu chowania zmarłych w poświęconej ziemi. Za pogrzeb na tym terenie pobierano opłaty na rzecz plebana.

Stare Miasto w Barczewku, ograniczoną wielkość i możliwość przestrzennego rozwoju miała też Zamkowa Góra we wsi Stare Miasto koło Dąbrówna (Altstadt Gilgenburg). Powierzchnia tego kompleksu, podobnie jak w Barczewku, miała ok. 2 ha. Dzisiejsze Dąbrówno otrzymało przywilej lokacyjny w 1326 r. Dotychczas nie brano pod uwagę, że data ta może odnosić się do jego wcześniejszej lokalizacji – nad jeziorem Dąbrowa Mała (dawny gród Ilgenburg), obok siedziby prokuratora (wymienianego w 1316 r.). Miasto to zostało najpewniej relokowane, zaś w nowym miejscu zajmowało niemal trzykrotnie większy obszar – ok. 6 ha (Koperkiewicz 2023, s. 8, 18–19).

Była to zatem przestrzeń uprzywilejowana, zastrzeżona wyłącznie dla praktykujących wiernych i chroniona przez zbezczeszczeniem. W tym celu teren cmentarza przykościelnego wydzielano, np. otaczając polnymi kamieniami (Kubicki 2024, s. 212–215).

W tej analizowanej układance miejscowych reliktyw architektonicznych brakowało już tylko jednego, dopełniającego elementu – śladów budynku kościoła. Od początku badań istniało przekonanie, że także w przypadku Barczewka kluczem do jego odnalezienia będzie właśnie położenie nekropolii (Koperkiewicz 2020, s. 199–228; Biermann i in. 2021, s. 3–30).

W POSZUKIWANIU KOŚCIOŁA

Informacja źródłowa o sołtysie i proboszczu Henryku skłania do konkluzji, że w granicach pierwszego ośrodka musiał funkcjonować kościół. Takie przypuszczenie zostało już wcześniej wyartykułowane w literaturze przedmiotu⁷ (Olczyk 1961, s. 32; Herrmann 2014b, s. 44–45). Zarówno badania geofizyczne, jak i prace wykopaliskowe wykluczyły istnienie w Barczewku jakichkolwiek form murowanych. Drewniana zabudowa całkowicie spłonęła, pozostawiając w zagłębieniach terenu jedynie zgliszcza i wypaloną glinę. Wobec tego przewidywano odnalezienie pustej, regularnej w formie przestrzeni pośród grobów lub z negatywami dołów posłupowych. Te ostatnie są jednak rzadko rejestrowane⁸. W 2015 r. we wschodniej części stanowiska wykonano serię sondaży (o wymiarach 2 × 40 m), m.in. w celu zlokalizowania cmentarza. W ten sposób odkryto trzy pierwsze jamy grobowe.

W zależności od warunków topograficznych, położenie świątyni mogło być różne, co stwierdzono w wielu ośrodkach: w Bisztynku (Bischofstein) i Braniewie (Braunsberg) znajdowała się ona na południu, w Dobrym Mieście (Guttstadt), Lidzbarku Warmińskim (Heilsberg) i Ornecie (Wormditt) – na południowym zachodzie, we Fromborku (Frauenburg) – na północy, w Pieniężnie (Mehlsack) – na północnym zachodzie, zaś w Reszlu (Rößel) – na południowym wschodzie. Niemal identyczny jak w Barczewku model rozplanowania i umiejscowienia kościoła względem rynku zidentyfikowano w Barczewie, Biskupcu (Bischofsburg), Jezioranach (Seeburg) i Olsztynie (Allenstein), a poza Warmią – w Miłakowie (Liebstadt). Wszędzie obowiązywało powiązanie lokalizacji cmentarza i kościoła jako wspólnej przestrzeni *sacrum* (więcej na ten temat, por. Szczaniecki 2018, s. 34, 65–80), którą z przyczyn praktycznych umieszczano na obrzeżach miasta, w wydzielonym bloku, w pobliżu obwałowań. Usytuowanie tego obszaru względem stron świata na planach poszczególnych miast rozkłada się mniej więcej po równo (Czubiel, Domagała 1969, s. 51–57, ryc. 17, 18). Kościoły czasami wpisane były w linię murów obronnych, flankując fragment miejskiej zabudowy. Dobrym i zachowanym do dziś przykładem takiego rozwiązania jest kościół

⁷ Olczyk 1961, s. 32: „Kościoły w Barczewie (Wartemborku) i Bisztynku posiadają swoje dzieje. Według relacji Dusburga, którą przytacza Rohrich, Barczewo zostało założone już w 1325 r. i otrzymało wkrótce kościół. Najazd Litwinów z Kiejstutem i Olgierdem zimą 1353/54 niszczy całkowicie tę młodą osadę, a także i kościół do tego stopnia, że gdy dziesięć lat później dochodzi do ponownego założenia miasta, wybrano inne miejsce”.

⁸ Takie pozostałości stwierdzono np. na cmentarzysku z XIII w. w Święcku na Mazowszu. Mimo różnic terytorialnych, podobieństwa między obiema nekropoliami są znaczne, zarówno pod względem rozmiarów budynku kościoła, jak i odnotowanych śladów, także po konstrukcji ogrodzenia (por. Jaskanis 2008, s. 147–154).

św. Jerzego w Kętrzynie (Rastenburg) (Herrmann 2007, s. 670–672). Wydzielenie takiej przestrzeni z centrum jest charakterystyczne dla rozplanowania średniowiecznych miast Prus Krzyżackich, w tym miasteczek warmińskich (Herrmann 2014a, s. 38).

Między rynkiem i ratuszem a cmentarzem i kościołem parafialnym zachowywano pewną odległość. Od tej reguły było kilka wyjątków, np. w Elblągu (Elbing) i Pasłęku (Preußisch Holland) kościoły parafialne znajdowały się na samym placu rynkowym i w sąsiedztwie ratusza. Te dwa ośrodki powstały według prawa miejskiego lubeckiego, w odróżnieniu od innych miast pruskich, lokowanych na prawie chełmińskim. A z tradycją prawa miejskiego wiązały się określone wzorce urbanistyczne. Miasta założone na prawie lubeckim na ogół zamiast prostokątnego rynku z ratuszem pośrodku miały wydłużoną ulicę rynkową z ratuszem i kościołem parafialnym na skraju tej ulicy⁹. Typ pośredni zrealizowano w Braniewie, które również uzyskało prawo lubeckie. Znajdowała się tam ulica rynkowa z ratuszem na skraju, ale kościół parafialny – podobnie jak w miastach lokowanych na prawie chełmińskim – wzniesiono jedną przecnicę na południe od murów miejskich (Herrmann 2007; Herrmann 2014a; Herrmann 2014b)¹⁰.

Źródła pisane mówią niewiele, a archeologiczne nic o formie pierwszych obiektów sakralnych w Prusach Krzyżackich i o miejscach, w których je wznoszono. Nie przypominały one z pewnością monumentalnych budowli gotyckich zachowanych do dziś. Niewykluczone, że w początkowej fazie chrystianizacji istotne były lokalizacje kapliczek, przede wszystkim maryjnych, gdzie umieszczano cudowne figurki. Miejsca te rodziły tradycje pielgrzymowania, z czasem budowano tam pierwsze kościoły drewniane, a niektóre z nich ewoluowały w sanktuaria (Grążawski 2022, s. 154–155).

Czy wyznaczanie terenu pod przyszłą świątynię mogło mieć związek z desakralizacją pruskich miejsc kultu? Kwestia ta pozostaje nierozwiązana. Nie ma na to żadnych archeologicznych dowodów. Istnieją przesłanki, że Krzyżacy, wnosząc obiekty kultu chrześcijańskiego, nawiązywali zarówno do miejsc pogańskiego *sacrum*, jak i do tradycji kształtującej się w wyniku prowadzonej przez nich krucjaty. Jak skomplikowane to zagadnienie, świadczy choćby problem lokalizacji tak ważnego obiektu, jak wspomniany w traktacie dzierzgońskim *Chomor sancti Adalberti* (Szczepański 2011, s. 147–155; Szczepański 2016, s. 185–187).

CMENTARZ I KOŚCIÓŁ

Cmentarz pierwszego Barczewa umieszczony został w północno-wschodniej części układu przestrzennego, poza zwartą strefą zabudowy, na skraju wysoczyzny¹¹. Od wschodu

⁹ Takie rozwiązanie jest czytelne m.in. w Elblągu (por. Nawrońska 2014, s. 38–42). W Prusach na prawie lubeckim lokowano Braniewo, Elbląg, Gdańsk, Hel, Frombork, Łebę i Tczew, ale niektóre ośrodki przechodziły z czasem na prawo chełmińskie (Modrzyński 2017, s. 414–415). Z kolei na Pomorzu miasta lokowane na prawie lubeckim (np. Trzebiatów, Kołobrzeg) miały centralnie sytuowany plac rynkowy. Decydowało o tym wiele czynników, takich jak starsze tradycje osadnicze lub proces lokacji, który nie był jednorazową akcją, lecz przebiegał wieloetapowo (Rębkowski 2000, s. 150).

¹⁰ Szczegółowo na temat modeli układów przestrzennych miast i relacji rynek – kościół, por. Maleszka 2024, s. 439–471, 489–494, 506–510.

¹¹ Układ ten został powtórzony w relokowanym Barczewie, z identycznie położonym kościołem św. Anny.

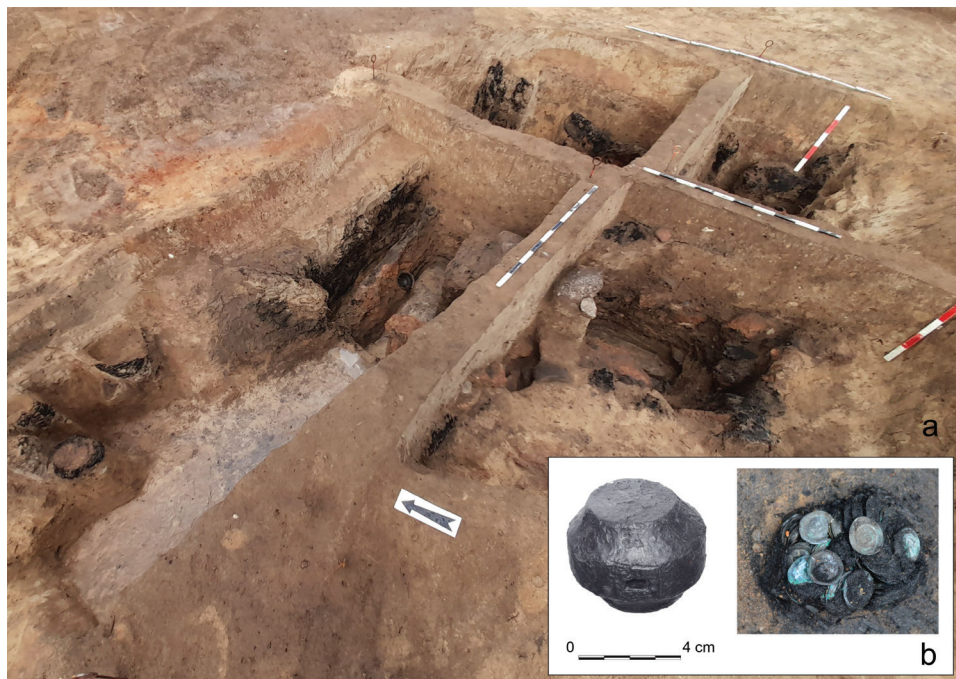

Ryc. 4. Barczewko, stan. II – część północno-wschodnia: a – cmentarzysko; b – relikt ogrodzenia; c – zabudowa miejska (budynek nr 14; obiekt nr 720). Fot. A. Koperkiewicz.

Fig. 4. Barczewko, site II – northeastern part: a – cemetery; b – remains of a fence; c – town architecture (building no. 14; feature no. 720). Photo by A. Koperkiewicz.

granicę cmentarza wyznaczała linia obwałowań rozciągająca się nad stromym stokiem, opadającym do rzeki Orzechówki. Nekropolia zajmowała powierzchnię ok. 12,2 ara (1220 m²). Przebadano dotychczas 126 z szacunkowej liczby ok. 150 wszystkich, znajdujących się tam grobów. W latach 2017–2018 i 2022–2023 odsłaniano kolejne partie cmentarzyska.

W 2018 r. określono przebieg granicy między cmentarzem i północno-wschodnim narożnikiem zabudowy rynkowej (ryc. 4). Odsłonięto tam liniową strukturę o długości ok. 30 m i szerokości ok. 20 cm, zgodną z kierunkiem głównej osi miasta (północny zachód – południowy wschód). Ciemna smuga ze szczątkami organicznymi, widoczna na żółtym piasku, to zapewne resztki drewnianego ogrodzenia wokół terenu przykościelnego. Przebiegało ono między piwnicą budynku oznaczonego nr 14 (obiekt nr 720), pomiędzy zarysami jam grobowych i piwnicą budynku nr 15 (obiekt nr 818), w narożniku północno-wschodnim zabudowy rynkowej. Zarówno położenie tego ostatniego budynku (odsuniecie od wschodniej pierzei i sąsiedowanie z granicą cmentarza), jak i znaleziska, czynią go szczególnym. W zasypisku natrafiono m.in. na depozyt 150 monet oraz głowicę miecza (ryc. 5). Założono hipotetycznie, że był to dom proboszcza. Z tego miejsca najbliższe było bowiem do południowej „alei” cmentarnej, prowadzącej ku nietypowej, regularnej strukturze (opisanej poniżej).

Ryc. 5. Barczewko, stan. II: a – budynek nr 15 (obiekt nr 818 – „dom plebana”); b – znaleziska (depozyt monet i głowica miecza). Fot. F. Biermann, G. Chojnowski, J. Strobin.

Fig. 5. Barczewko, site II: a – Building no. 15 (feature no. 818 – “parsonage”); b – finds (hoard of coins and pommel of a sword). Photos by F. Biermann, G. Chojnowski, J. Strobin.

Ślady tej konstrukcji, w układzie wschód–zachód, stwierdzono już w 2020 r., ale dopiero w 2024 r. odkryto ją w całości (**ryc. 6**). Od strony wschodniej, mniej więcej na centralnej osi cmentarzyska, odsłonięto negatyw na planie prostokąta (obiekt oznaczony nr 1000), o wymiarach ok. $8 \times 15,3$ m, zajmujący powierzchnię ok. 90 m^2 . Przeliczając uśrednione wymiary według pręta chełmińskiego, byłyby to dokładnie miara 5×10 kroków (przy czym 1 krok to ok. 1,45 m). Główny zarys tworzyły linie – smugi o szerokości 30 cm, wyróżniające się ciemniejszą barwą na tle gliniastego podłoża. W rzucie z góry zarejestrowano też regularne zaciemnienie (warstwę 971) z resztkami spalonego drewna (desek lub belek – warstwa 996). Przekrój poprzeczny miał kształt litery V, a miąższość warstwy ok. 30 cm. Obiekt czytelny był w górnych partiach regularnego wkopu (o szerokości 80 cm i głębokości 1,1 m). Jego wypełnisko stanowiła glina, miejscami lekko przepalona (**ryc. 7**; **ryc. 10:c–d**). Przypuszczalnie był to fragment rowu fundamentowego wypełnionego gliną stabilizującą lub być może izolującą drewnianą podwalinę konstrukcji. Była nią ściana budynku znajdującego się nad gruntem, po której pozostały jedynie partie spagowe (w postaci warstwy 996).

Posadowienie budowli na powierzchni terenu tłumaczy brak wyraźnych resztek spalonych konstrukcji (w postaci dużej ilości zwęglonego drewna i silnie przepalonych brył polepy), jakie odsłaniano w pozostałej części miasta; były one relikdami obiektów zagłębionych w ziemi, przede wszystkim piwnic.

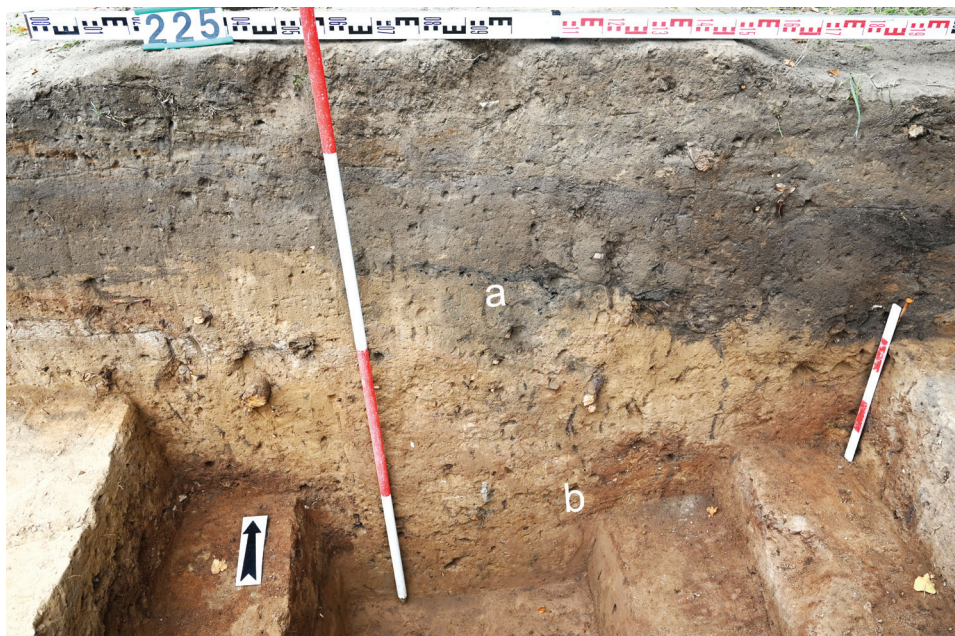
Ryc. 6. Barczewko, stan. II – część północno-wschodnia: a – groby; b – relikty drewnianej konstrukcji domniemanego kościoła. Fot. M. Marczewski, A. Koperkiewicz.

Fig. 6. Barczewko, site II – northeastern part: a – graves; b – wooden relics of the alleged church. Photo by M. Marczewski, A. Koperkiewicz.

Opisany wkop fundamentowy przecinał cienkie warstwy lekko przepalonej gliny i zalegającego poniżej popiołu. Od północy znajdowało się podobne, choć nieco węższe zagłębienie wypełnione gliną. Niewykluczone, że mogły to być pozostałości podłogi lub klepiska wewnątrz budynku. Wkopy pod podwaliny ścian przecinały te struktury (**ryc. 8; ryc. 10:c–d**), które zatem musiały być starsze. W północnej części warstwa popiołu sięgała poza granice obiektu nr 1000, a na jej tle czytelny był podłużny negatywu wkopu. Obserwacje te pozwalają przypuszczać, że opisane warstwy (popiołu i lekko przepalonego podłoża) to efekt wcześniejszego oczyszczania terenu (rozgarniania pogorzeliska) i przygotowania go pod nową inwestycję.

Budowla, która powstała na tym placu, była najpewniej drewniana. Stan zachowania wskazuje na zastosowanie prostej konstrukcji słupowo-ramowej, obitej deskowaniem. Takiego rozwiązania użyto np. w średniowiecznym budynku z Trzebiatowa (Kamiński 2016, s. 264–267). Z czasem ta technika wypierana była przez konstrukcje szkieletowe (wymagające bardziej zaawansowanej ciesiołki), pozwalające na wprowadzenie wewnętrznych podziałów i wznoszenie kolejnych kondygnacji (Nawrońska 2014, s. 82–89; Piekalski 2014, s. 132; w tych pracach dalsza literatura).

Na zachód od obiektu nr 1000 stwierdzono przestrzeń bez pochówków (ok. 6,2 × 6,8 m), do której niemal centralnie wiodła „ścieżka” (o szerokości ok. 1,2 m) pomiędzy grobami. Podobną, nieco szerszą (ok. 3 m) „aleję”, zlokalizowano w części południowej (**ryc. 8**). W warstwie próchnicy, szczególnie od strony wschodniej, znajdowano wiele żelaznych

Ryc. 7. Barczewko, stan. II: obiekt nr 1000 – ślady domniemanego kościoła na profilu północnym: a – negatyw konstrukcji ściany wschodniej; b – wkop fundamentowy. Fot. A. Koperkiewicz.

Fig. 7. Barczewko, site II: feature no. 1000 – traces of the alleged church in the northern trench section: a – negative of the east wall structure; b – foundation trench. Photo by A. Koperkiewicz.

elementów konstrukcyjnych, głównie gwoździ różnych typów i rozmiarów. Gwoździe tkwiły też w reliktach „ściany” wschodniej, tj. w zwęglonym drewnie, które po niej zostało. Zaobserwowano, że na całym stanowisku, w innych jego rejonach, gdzie konstrukcje i relikty zachowały się znacznie lepiej, żelaznych elementów łączeniowych nie odnotowano w tak dużej koncentracji.

Obiekt nr 1000 usytuowany był dokładnie na linii wschód–zachód, a w jego obrysie odkryto 11 jam grobowych. Pochówki wewnątrz konstrukcji, jak też w jej bezpośrednim sąsiedztwie (od północy, południa i wschodu), zorientowane były na tej samej osi (wschód–zachód). Rzut generalny cmentarzyska na linii północny zachód – południowy wschód zgodny jest z osią założenia miasta i tak orientowane były pochówki przy granicy północnej i południowej.

Jamy grobowe nie naruszały negatywu ścian budowli. Niejasny jest przypadek grobu nr 39. Na podstawie stratygrafii nie można było jednoznacznie określić, czy idealnie przylegał on do konstrukcji, czy ściana budynku powstała nad wkopem grobowym. W każdym razie grób pozostał nienaruszony i poza granicą budynku (**ryc. 8**). Problem dotyczył także grobu nr 117, w północno-wschodniej części obiektu nr 1000. Znajdujący się w nim szkielet zalegał płytko pod powierzchnią i był częściowo uszkodzony. Granica grobu została zaburzona, nie jest zatem pewne, czy wkop grobowy przeciął warstwę popiołu (974).

Sklania to do przypuszczenia, że poziom użytkowy „kościół” znajdował się jednak nad pochówkami. Rodzi to zasadniczy problem – wyznaczenia miejsca pod świątynię, czyli

Pod jednym z grobów (nr 69) istniała pusta przestrzeń (płytką, drewniana komora?), w którą osunęła się z czasem trumna ze szkieletem. Inny grób (nr 125) znajdował się w południowo-wschodnim narożniku opisywanego obiektu. Pochowano w nim mężczyznę w wieku 45–55 lat, którego inaczej wyposażono „na ostatnią drogę”. Wyróżniały go głównie elementy odzieży. Przy szkielecie odkryto: skórzany pasek (pierwotnie owinięty wokół ciała) nabitą niewielkimi, okrągłymi tarczkami z brązu oraz końcówkę pasa zrobioną z tego stopu. Na wysokości bioder, z lewej strony, leżał żelazny nóż, pod prawą kością udową – żelazna sprzączka, zaś pod zuchwą – masywny przedmiot, którym był brązowy pierścion (o średnicy 3 cm) lub być może zapona szaty. Z zasypiska jamy grobowej wydobyto ponadto fragment ceramiki.

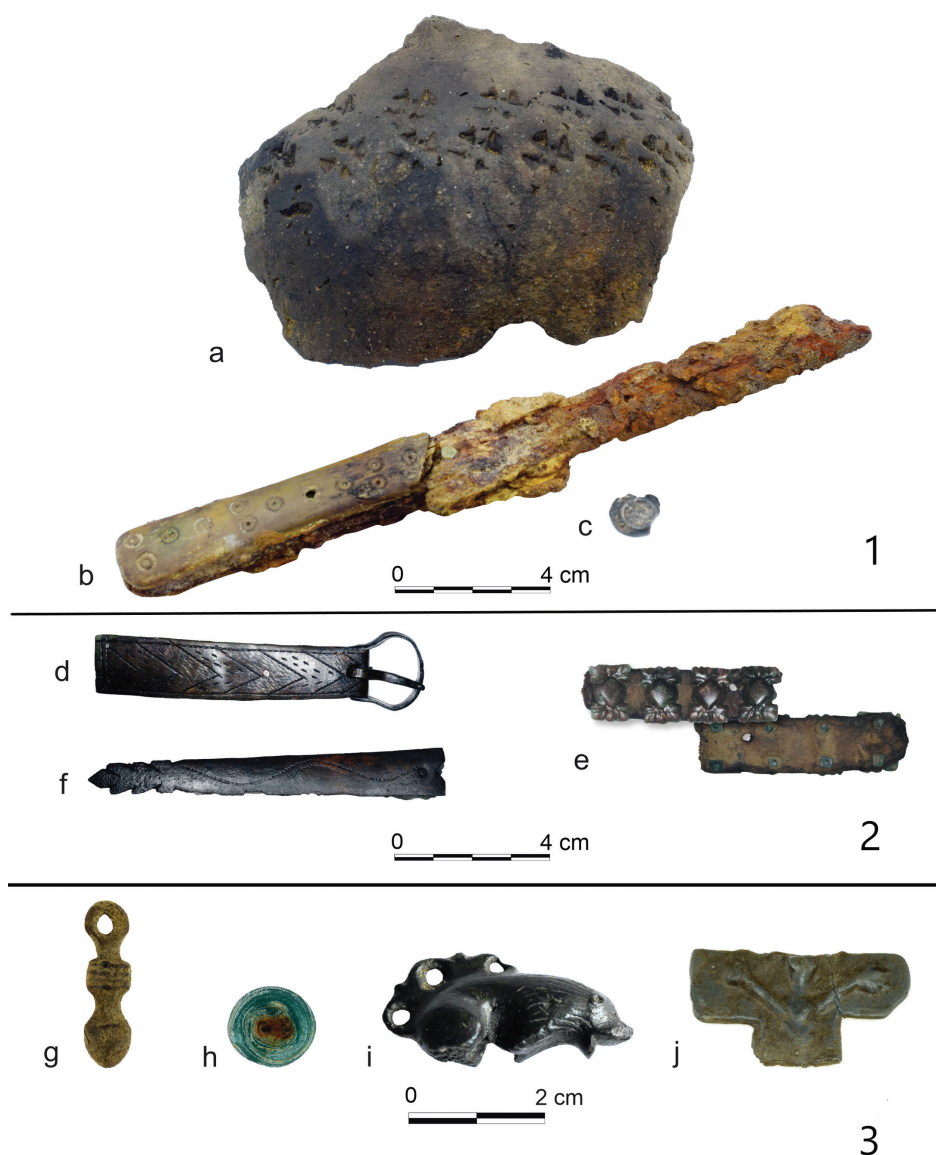
Od strony wschodniej, wewnątrz zarysu opisywanej konstrukcji, odkryto pochówki trójki dorosłych, dwójki małych dzieci (*infans II*) oraz dwójki dzieci w wieku okołoporodowym. W grobie nr 111 stwierdzono szczątki płodu, leżące przy prawym biodrze dorosłego osobnika. W grobie nr 105 pochowano młodocianego osobnika, którego wyposażono w monetę, nóż i fragment glinianego naczynia (dużą partię brzuśca), zdobionego dwoma rzędami stempli z motywem krzyża. Ułamek złożony był na wysokości klatki piersiowej zmarłego (ryc. 9:a–c).

Specyfiką pochówków leżących w pobliżu kościoła były pasy z brązowymi aplikacjami i ornamentowanymi sprzączkami, będące wyrobami o proveniencji zachodnioeuropejskiej (ryc. 9:d–f)¹³.

Z kolei przy południowo-wschodnim narożniku obiektu nr 1000 (równoległe do grobu nr 125) odsłonięto grób nr 106. Szkielet uległ całkowitemu rozłożeniu, a w okolicy pasa i stóp zachowały się tylko bryłki skorodowanego żelaza. Wykonane fotografie rentgenowskie umożliwiły ustalenie, że są one resztkami pasa z ażurowymi aplikacjami, krzesiwa oraz fragmentami ostrogi z gwiazdką. Była to jedyna ostroga znaleziona na tym cmentarzysku jako element wyposażenia zmarłego.

Cmentarzysko w Barczewku jest jedynym rozpoznany archeologicznie miejscem, gdzie prawdopodobnie spoczywają szczątki pierwszego pokolenia warmińskich osadników. Jaki był ich skład etniczny? Historycy wskazywali, że – podobnie jak biskup Eberhard (z Nysy) – mogli pochodzić ze Śląska. W posłudze biskupiej i organizacji osadnictwa na Warmii wspierali go pręźnie liczni członkowie najbliższej rodziny (Achremczyk red. 2008, s. 21). Niewiele natomiast jest informacji o współpracowniku biskupa, organizującym budowę strażnicy nad Pisą (stan. I, ryc. 1), Fryderyku z Liebenzehl. Wiadomo jedynie, że był Niemcem, wysokim urzędnikiem zakonu krzyżackiego, komturem Ragnety i Golubia (Heckmann 2020, s. 118, 485). Ludność pruska (z czasem także polska) również miała duży udział w zasiedlaniu Warmii, zwłaszcza w jej środkowej i południowej części (Powierski 2004, s. 222). Marzena Pollakówna dowodzi, że nadanie sołectwa nie pojedynczej osobie, lecz grupie, np. braciom (a tak było w przypadku Barczewka) świadczy, że przypuszczalnie byli oni Prusami. Przyjmowali oni często łacińskie lub niemieckie imiona (w tym przypadku *Johannes* i *Petrus*), ale nie posiadali przezwisk, a miejsce ich pochodzenia nie zostało w źródłach określone. Istotna jest chronologia osadnictwa i kryterium pomocnicze – pruska lub niemiecka nazwa miejscowości (Pollakówna 1953, s. 84–85). Są to przesłanki do stwierdzenia, że to przybycze

¹³ Liczne analogiczne wyroby oraz pasek identyczny jak znaleziony w grobie nr 125, por. np. Willemsen, Ernst 2012, s. 47.

Ryc. 9. Barczewko, stan. II: 1 – wyposażenie grobu nr 105: a – fragment ceramiki; b – nóż; c – moneta; 2 – brązowe elementy pasów z grobów w pobliżu obiektu nr 1000: d – sprzączka z okuciem; e – aplikacje; f – okucie końca pasa; 3: g, h – znaleziska z obiektu nr 1000: g – brązowa zawieszka; h – szklany guz; 3: i, j – znaleziska bez kontekstu: i – fragment zoomorficznej figurki z brązu; j – fragment ołowianego krzyżyka. Fot. A. Koperkiewicz, J. Strobin.

Fig. 9. Barczewko, site II: 1 – grave no. 105 furnishings: a – potsherd; b – knife; c – coin; 2 – bronze fittings of belts from graves next to feature no. 1000: d – buckle with fitting; e – appliques; f – belt termination fitting; 3: g, h – finds from feature no. 1000: g – bronze pendant; h – glass boss; 3: i, j – finds without context: i – fragment of a bronze zoomorphic figure; j – fragment of a small lead cross. Photos by A. Koperkiewicz, J. Strobin.

z Niemiec mieli kluczowy udział w powstaniu analizowanego ośrodka. Nie można też wykluczyć dużego udziału rodzimych Prusów w budowie i zagospodarowywaniu tego terenu. Na cmentarzysku, obok osadników, znajdowały się najpewniej także ich groby (Biermann i in. 2021, s. 26–28). Wydaje się, że po raz pierwszy zostało to archeologicznie poświadczane. Zaobserwowane tu, mało znane dotąd praktyki grzebalne z początkowego okresu istnienia Prus Krzyżackich sprawiają, że nekropolia ta jest pod wieloma względami unikatowa.

Czy konstrukcja obiektu nr 1000 to pozostałości domniemanego kościoła? Wiele na to wskazuje, począwszy od położenia, po omawiane aspekty. Niestety nie znaleziono żadnych zabytków ruchomych o charakterze dewocyjnym, które mogłyby przesądzić o sakralnej funkcji budowli. Inne przedmioty zalegające w niezakłóconych nawarstwieniach, to brązowa zawieszka i niewielki guzik (o średnicy ok. 1 cm) zrobiony z zielonkawego szkła (**ryc. 9:g, h**). Być może elementem sprzętu liturgicznego była zoomorficzna, brązowa figurka (**ryc. 9:i**). Jedyne pozyskany na całym stanowisku artefakt związany z chrześcijaństwem, to fragment ołowianego krzyża, ze schematyczną figurą Chrystusa (**ryc. 9:j**). Były to znaleziska luźne, z powierzchni, zalegające w pewnej odległości od cmentarzyska.

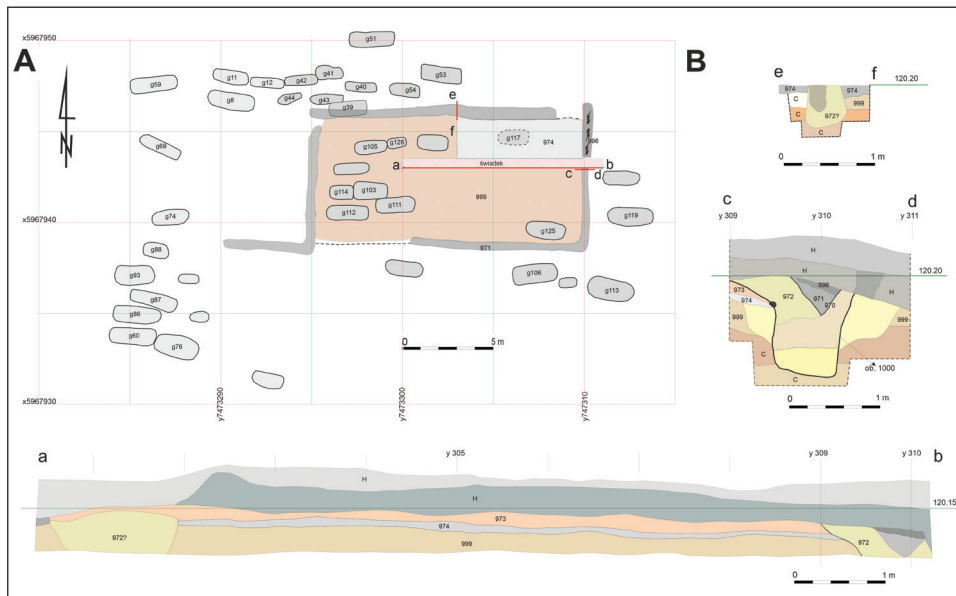
Brak przedmiotów związanych z kultem religijnym (i jakichkolwiek wartościowych w ogóle) w obrębie relikwów domniemanego kościoła można wytłumaczyć zarówno znaczną skalą zniszczeń na powierzchni, jak i możliwością celowego ukrycia dewocjonaliów. O takim przypadku wspomina podanie dotyczące erygowanej przez biskupa Eberharda wsi Głotowo (Glottau) pod Dobrym Miastem (Guttstadt). Mieszkańcy, z obawy przed skutkami niszczycielskich najazdów Litwinów, zakopali w ziemi kielich z konsekrowaną hostią, chroniąc ją w ten sposób przez znieważeniem (Kopiczko 2014, s. 12).

BUDOWLA Z BARCZEWKA NA TLE PORÓWNAWCZYM

Plan budynku w Barczewku jest słabo czytelny. Wąskie wykopy fundamentowe, z zaciemnieniami w stropie, tworzą regularny kształt prostokąta o wymiarach ok. 8 × 15 m. Być może przestrzeń wewnątrz była podzielona na dwie części (8 × 5 m i 8 × 10 m), co sugeruje negatyw wkopu zaobserwowany na profilu północnym wykopu. Od zachodu założenie przybiera formę litery „L”, zamykając ścianę zachodnią i tworząc przestrzeń wolną od pochówków (ok. 6 × 7 m). Prawdopodobnie jest to efekt przewrócenia się słupa w narożniku południowo-zachodnim i wolnego placu – niewielkiego „dziejnińca” przed wejściem (brak grobów), albo jakiejś osobnej części obiektu (**ryc. 10:A**).

Pozostałości drewna (raczej pionowych dranic niż bali) i liczne gwoździe, brak przepalanej gliny, to wszystko – jak wcześniej wspomniano – wskazuje na odeskowaną konstrukcję słupową, wspartą na drewnianej ramie. Słabo wypalona glina znajdująca się na całej powierzchni i zalegająca poniżej niewielka ilość spalenizny, to być może relikw spalanej podłogi z desek (**ryc. 10:B**). Cieniutka warstwa popiołu (czytelna jedynie wewnątrz obrysu) była przecięta od strony północnej linią wkopu fundamentowego. Budowla uległa najpewniej zniszczeniu w wyniku pożaru, w trakcie najazdu Litwinów w 1354 r. (Biermann i in. 2019b).

Położenie na terenie cmentarza, orientacja wschód–zachód, obecność drobnych wprawdzie, ale licznych elementów żelaznych, specyficzna grupa identycznie orientowanych pochówków, to wszystko potwierdza hipotezę o sakralnej funkcji tego obiektu. Jeśli mamy

Ryc. 10. Barczewko, stan. II: rzut (A) i przekroje (B) obiektu nr 1000: a-b – profil północny (z warstwami przepalanej gliny 973 i popiołu 974); c-d – wkop fundamentowy (z gliną i negatywem spalzonego drewna/konstrukcji w stropie); e-f – profil wschodni. Oprac. A. Koperkiewicz.

Fig. 10. Barczewko, site II: feature no. 1000 plan (A) and sections (B): a-b – northern section (with layers of burnt clay 973 and ash 974); c-d – foundation trench (with clay and negative of burnt wood/structure in the upper part); e-f – eastern section. Prepared by A. Koperkiewicz.

do czynienia z pozostałością chrześcijańskiej świątyni, być może to tu sprawował posługę wspomniany w dokumencie z 1337 r. proboszcz Henryk. Byłaby to niewielka, jednonawowa budowla, w stylu kościoła salowego, bez oddzielnego chóru. Jej część zachodnia (wewnątrz konstrukcji) była raczej przedsionkiem niż wieżą. Wąskie i stosunkowo płytkie wykopy fundamentowe wskazują, iż nie mogła to być ani konstrukcja masywna, ani piętrowa. Przestrzeń przed wejściem – bez grobów – i koncentracja pochówków od zachodu świadczą, że całość miała prostokątny obrys. Nie zachowały się żadne ślady wyposażenia wnętrza, nie licząc, pośród wielu żelaznych zabytków, przedmiotu przypominającego podstawę świecznika z wbitą oprawą świecy/luczywa¹⁴.

Pierwsza świątynia, ze swoją prostą formą i niewielkimi rozmiarami, była wystarczająca na potrzeby religijne niewielkiej grupy osadników. Dalszy, i następujący w zupełnie innej skali, rozwój budownictwa sakralnego odbywał się już na terenie nowego miasta.

Znane są analogiczne sytuacje. Niewielkie świątynie drewniane, po których pozostały negatywy wkopów fundamentowych, poświadczane są z końca X w. na terenie zamieszkanym przez

¹⁴ W niektórych średniowiecznych kościołach, zachowanych do dziś, są tzw. „zacheuski”, czyli równoramienne krzyże namalowane w dwunastu miejscach, gdzie namaszczano wnętrze. Wieszano tam także świeczniki (Szczaniecki 2018, s. 105). Jeśli założymy, że jedyną pozostałością po spalonym barczewskim kościele są drobne wyroby z żelaza (większe przedmioty zapewne skrzętnie zebrano z powierzchni), to owe niepozorne znaleziska mogą okazać się znaczące dla jego interpretacji.

Słowian połabskich. W wielu wioskach powstających w XII–XIV w. na terytorium Słowian i Bałtów, dokąd migrowała ludność zachodnia (głównie niemiecka), początkowo wznoszono tylko takie kościoły (por. Gabriel 1988; Gabriel 2002; Kempke 2004; Gläser 2006; Biermann 2010). Gdy osada się ustabilizowała, a sytuacja gospodarcza poprawiła, te prowizoryczne budowle były zazwyczaj zastępowane murowanymi. Często działo się to dopiero po kilku dziesięcioleciach. Rozległe badania archeologiczne i historyczno-architektoniczne wielokrotnie potwierdzały tę sekwencję: od drewnianych kościołów do budowli kamiennych. Pierwsze obiekty drewniane, pochodzące głównie z 2 poł. XII lub z XIII w., były zazwyczaj małe i proste. Oprócz konstrukcji słupowych często stosowano szachulcowe z pazami do łączenia belek, a nierzadko również warianty konstrukcji słupowych i szachulca¹⁵. Takie skromne budowle miały długą tradycję (Ahrens 2001, s. 105). Poświadczono są na słowiańskich cmentarzyskach w regionie Łaby i Saale z XI w. (Müller 2017). Przykłady można by mnożyć, bo również kościoły misyjne biskupa Ottona z Bambergu na Pomorzu Zachodnim, budowane w latach 1124–1128, odpowiadały temu prostemu typowi (Rębkowski red. 2016; Rębkowski red. 2018).

Kościoły wnoszone przy użyciu drewna były powszechne nie tylko we wczesnym średniowieczu na terenach zachodniosłowiańskich i w Europie Środkowo-Wschodniej w okresie późnego średniowiecza, ale też wcześniej w innych regionach, i to od późnego antyku. Dotyczy to zwłaszcza Europy Środkowej i Północnej (Ahrens 1982; Ahrens 2001). Claus Ahrens zgromadził informacje o licznych, archeologicznych odkryciach prostych kościołów na planie prostokąta z rozległych obszarów kontynentu, które miały konstrukcje z pazowaniem do osadzenia deskowania lub belek. Można je porównać z planem opisywanej budowli w Barczewku (np. Ahrens 2001, katalog, s. 12, 14, 55, 70, 198, 240, 249, 261, 263, 271, 332, 340, 343 n.). Przykłady zawarte w tej pracy to obiekty często starsze niż omawiane tutaj relikty. Nie jest to jednak zaskakujące, gdyż procesy na ziemiach zakonu, takie jak: chrystianizacja, organizacja systemu parafialnego oraz powstawanie kościołów wiejskich i miejskich, następowały tu znacznie później niż w innych regionach Europy (ok. 2 poł. XIII w. i w XIV w.).

I chociaż budowlę w Barczewku wzniesiono dopiero ok. 1330 r., to – jak wykazywaliśmy – najbliższe jej analogie stanowią proste domy modlitwy z wczesnego średniowiecza.

PODSUMOWANIE

Kościół w Barczewku był najpewniej niewielką świątynią salową, bez oddzielnego chóru i absydy. Prostą konstrukcję (słupowo-ramową?) wzniesiono na planie prostokąta, o wymiarach 8 × 15 m, z osią na linii wschód–zachód. Jej ściany obito zapewne deskami przytwierdzanymi żelaznymi gwoździami i łącznikami. Archeologicznymi śladami budowli jest m.in. negatyw podwaliny (obiekt nr 1000) – regularne zaciemnienie, o szerokości ok. 20 cm, w górnych partiach wkopu wypełnionego gliną, a także fragmenty zwęglonego drewna z wbitymi gwoździami.

W granicach obiektu nr 1000 odsłonięto pochówki orientowane identycznie jak cała struktura. W grobach, przy szkieletach znajdowały się skórzane pasy z licznymi, brązowymi aplikacjami. Wydaje się, że zmarłych chowano już po wybudowaniu kościoła. Na podstawie

¹⁵ Przykłady z Brandenburgii i Meklemburgii: Agthe 2003; Kersting, Pratsch red. 2007; Schöfbeck 2014; Agthe 2017.

planigrafii cmentarzyska można stwierdzić, że budowla umiejscowiona była na wschodnim jego krańcu, mniej więcej w centralnej osi.

Do poł. XIV w. na Warmii i w Prusach wybudowano ok. 50 kościołów. Najstarsze, choć wymieniane w dokumentach, nie zostały zlokalizowane w terenie, albo zniknęły pod fundamentami istniejących do dziś świątyń. Wznoszono je w centrach pruskich włości, potem w miastach i być może w pobliżu miejsc kultu pogańskiego. Inwestycje takie były ściśle powiązane z powstawaniem nowych ośrodków i rozwojem szlaków komunikacyjnych (Klimek 2021, s. 461–465).

Obiekt z Barczewka, ze względu na specyficzne losy tego ośrodka, stanowi odkrycie szczególne. Jeśli przyjmiemy, że opisywane ślady to pozostałość świątyni, byłby to pierwszy potwierdzony archeologicznie relikw drzewnianego kościoła z początkowej fazy kształtowania się układu urbanistycznego miasta. Niestety wciąż brak ostatecznych dowodów, jakimi mogłyby być przedmioty związane z kultem.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Archivum conventus. 1643. „Archiwum conventus Vartenburgensis ordinis Fratrum Minorum Sancti Francisci Observantia ad S. Andream erectum die 13 Augusti anno Domini 1643”, Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie, Rkps W-68.
- CDW. 1860. *Codex Diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Band I. Urkunden der Jahre 1231–1340*, [w:] C.P. Woelky, J.M. Saage (red.), *Monumenta Historiae Warmiensis oder Quellensammlung zur Geschichte Ermlands*, 1, Mainz.
- CDW. 1864. *Codex Diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Band II. Urkunden der Jahre 1341–1375, nebst Nachträgen von 1240–1340*, [w:] C.P. Woelky, J.M. Saage (red.), *Monumenta Historiae Warmiensis oder Quellensammlung zur Geschichte Ermlands*, 2, Mainz.
- Dusburg. 2004. *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, przeł. S. Wyszomirski, Toruń.
- Lemmens L. (wyd.), 1913. *Urkundenbuch der alten sächsischen Franziskanerprovinz, 2: Die Kustodie Preussen*, Düsseldorf.

OPRACOWANIA

- Achremczyk S. (red.), 2008. *Poczet biskupów warmińskich*, Olsztyn.
- Agthe M. 2003. *Archäologische Untersuchungen und baugeschichtliche Beobachtungen an Kirchen der Niederlausitz und des angrenzenden Elbe-Elster-Gebietes*, [w:] J. Kunow (red.), *Einsichten. Archäologische Beiträge für den Süden des Landes Brandenburg 2002*, Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg, 12, Wünsdorf, s. 237–288.
- Agthe M. 2017. *Kirchen zwischen mittlerer Elbe und Bober. Untersuchungen zu Aspekten der archäologischen Denkmalpflege und Baugeschichte*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg, 17, Wünsdorf.
- Ahrens C. 1982. *Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa: zur Ausstellung des Helms-Museums, Hamburgisches Museum für Vor- und Frühgeschichte, vom 13. November 1981 bis 28. März 1982*, Veröffentlichungen des Helms-Museums, 39, Hamburg.

- Ahrens C. 2001. *Die frühen Holzkirchen Europas*, Schriften des Archäologischen Landesmuseums, 7, Stuttgart.
- Andrzejewski A., Wroniecki P. (red.), 2015. *W poszukiwaniu zaginionego miasta: 15 lat badań średniowiecznej lokalizacji Nieszawy*, Łódź.
- Białuński G. 2014. *Wartenburg quo modo reedificatur. O trudnych początkach Barczewa*, [w:] G. Białuński, R. Klimek (red.), *Szkice z dziejów Barczewa*, Barczewo, s. 21–37.
- Biermann F. 2010. *Slawenzeitliche Kirchen im nordostdeutschen Gebiet*, [w:] L. Polaček, J. Maříková-Kubková (red.), *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice* 8, Brno, s. 331–344.
- Biermann F., Herrmann Ch., Koperkiewicz A. 2016a. *Alt Wartenburg/Barczewko na Warmii. Początki miasta średniowiecznego i jego fortyfikacje*, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, Archeologica Hereditas, 7, Warszawa, s. 49–70.
- Biermann F., Herrmann Ch., Koperkiewicz A. 2016b. *Alt-Wartenburg/Barczewko – Interdisziplinäre Erforschung einer spätmittelalterlichen Stadtwüstung im Ermland (Nordostpolen)*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters”, 44, s. 115–147.
- Biermann F., Herrmann Ch., Koperkiewicz A. 2017. *Kleine Stadt in großer Wildnis – Aufstieg und Untergang von Alt-Wartenburg*, „Archäologie in Deutschland”, 2, s. 56–59.
- Biermann F., Herrmann Ch., Koperkiewicz A. 2018a. *Alt Wartenburg im Kontext der spätmittelalterlichen Stadtgründungen im Ermland*, [w:] G. Köster, Ch. Link, H. Lück (red.), *Kulturelle Vernetzung in Europa. Das Magdeburger Recht und seine Städte*, Dresden, s. 403–421.
- Biermann F., Herrmann Ch., Koperkiewicz A. 2018b. *Small town in the “Great Wilderness” – research into the former medieval town and castle of Alt-Wartenburg (Barczewko, northeastern Poland)*, [w:] N. Engberg, V. Etting, L. Meldgaard, S. Jensen, C. Sørensen, D. Wille-Jørgensen (eds), *Building a castle – preparing for war or keeping the peace?*, Castella Maris Baltici, 13, Bonn, s. 123–134.
- Biermann F., Herrmann Ch., Koperkiewicz A. 2019a. *Alt-Wartenburg. Gründung und Untergang einer Lokationsstadt in der Großen Wildnis*, [w:] G. Köster, Ch. Link (red.), *Faszination Stadt. Die Urbanisierung Europas im Mittelalter und das Magdeburger Recht*, Dresden, s. 274–284.
- Biermann F., Herrmann Ch., Koperkiewicz A. 2021. *Zuwanderer und Einheimische im spätmittelalterlichen Ermland – archäologische Anzeichen für Kontakte und Ausgleichsprozesse auf dem Friedhof von Alt-Wartenburg (Barczewko)*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 65, s. 3–30.
- Biermann F., Herrmann Ch., Koperkiewicz A., Ubis E. 2019b. *Burning Alt-Wartenburg. Archaeological evidence for the conflicts between the Teutonic Order and the Grand Duchy of Lithuania from a deserted medieval town near Barczewko (Warmia, Poland)*, „Lietuvos Archeologija”, 45, s. 265–294, <https://doi.org/10.33918/25386514-045008>
- Biermann F., Schenk T. 2014. *Neue Einsichten zur Gründung der Stadt Freyenstein (Prignitz)*, [w:] A. Diener, J. Müller, M. Untermann (red.), *Gründung im archäologischen Befund. Sitzung der Gesellschaft in Lübeck vom 2. bis 4. September 2013*, Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 27, Paderborn, s. 69–76.
- Bönigk, von G. 1883. *Die Stätte der alten Stadt Warteburg und die Wallberge der Umgebung*, „Alt-preußische Monatsschrift. Neue Folge”, 20, s. 152–160.
- Czubiel L., Domagała T. 1969. *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn.
- Elzanowska A. 2024. „Badanie dendrochronologiczne prób drewna z Barczewka (Alt Wartenburg) na Warmii”, Toruń, maszynopis w posiadaniu autorów.
- Gabriel I. 1988. *Zur Innenbebauung von Starigard/Oldenburg*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, 69, s. 55–86.
- Gabriel I. 2002. *Starigard/Oldenburg: Die große Landesburg der Wagrier*, [w:] M. Gläser, H.-J. Hahn, I. Weibezahn (red.), *Heiden und Christen. Slawenmission im Mittelalter*, Ausstellungen zur Archäologie in Lübeck, 5, Lübeck, s. 29–42.

- Gläser M. 2006. *Die Kirchen von Alt Lübeck*, [w:] F. Biermann, M. Schneider, T. Terberger (red.), *Pfarrkirchen in den Städten des Hanseraums. Beiträge eines Kolloquiums vom 10. bis 13. Dezember 2003 in der Hansestadt Stralsund*, Archäologie und Geschichte im Ostseeraum, 1, Rahden, s. 13–19.
- Grażawski K. 2022. *Życie codzienne miast zakonu krzyżackiego w Prusach*, Olsztyn.
- Heckmann D. 2020. *Amtsträger des Deutschen Ordens / Dostojnicy zakonu niemieckiego w Prusach i baliwatach kamery wielkomistrzowskiej w Rzeszy do 1525 roku*, Toruń.
- Herrmann Ch. 2007. *Mittelalterliche Architektur im Preußenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -geographie*, Studien zur internationalen Architektur- und Kulturgeschichte, 56, Petersberg.
- Herrmann Ch. 2014a. „Barczewko/Alt-Wartenburg. Historia średniowiecznego miasta lokacyjnego w kontekście kolonizacji Warmii w XIV wieku”, Gdańsk, maszynopis w posiadaniu autorów.
- Herrmann Ch. 2014b. *Lokacja Barczewka w źródłach historycznych*, [w:] G. Białuński, R. Klimek (red.), *Szkie z dziejów Barczewa*, Barczewo, s. 37–48.
- Jaskanis D. 2008. *Święć. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*, Warszawa.
- Kamiński R. 2016. *Dom w konstrukcji słupowo-ramowej jako element zabudowy średniowiecznego Trzebiatowa*, [w:] G. Nawrońska, H. Paner, J. Piekalski, E. Trawicka (red.), *Archeologia miast Pomorza w kontekście ziem polskich. Studia dedykowane pamięci Tadeusza Nawrońskiego*, Gdańsk, s. 263–275.
- Kempke T. 2004. *Die christlich-ottonische Zeit in Starigard/Oldenburg*, [w:] J. Gąssowski (red.), *Christianisation of the Baltic Region, Castri Dominae Nostrae Litterae Annales*, 1, Pułtusk, s. 101–105.
- Kersting T., Pratsch S. (red.), 2007. *Kirchen des Mittelalters in Brandenburg und Berlin: Archäologie und Bauforschung*, Denkmalpflege in Berlin und Brandenburg, Arbeitshefte, 3(2006), Petersberg.
- Klimek R. 2013. *Zaginione zamki i strażnice z pierwszej połowy XIV wieku z obszaru Warmii biskupiej oraz propozycje ich lokalizacji*, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, Archaeologica hereditas, 2, Warszawa–Zielona Góra, s. 205–224.
- Klimek R. 2021. *Pierwsze kościoły na Warmii i ich wpływ na rozwój dróg lokalnych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 3(313), s. 459–472, <https://doi.org/10.51974/kmw-141599>
- Kocińska K., Koperkiewicz A. 2011. „Barczewo, woj. warmińsko-mazurskie, stan. I, stare miasto. Raport zbiorczy z prowadzenia nadzorów archeologicznych na terenie obszaru rewitalizacji w 2011 r.”, Gdańsk, maszynopis w posiadaniu autorów.
- Koperkiewicz A. 2020. *Barczewko – a cemetery of the first settlers in Southern Warmia against the background of medieval inhumation necropolises in Teutonic Prussia*, „Archaeologia Historica Polona”, 28, s. 199–228, <https://doi.org/10.12775/AHP.2020.008>
- Koperkiewicz A. 2023. *Civitas Ylienburg. Głos wołającego na Puszczę (Galindzkiej) o ratunek dla pierwszych lokacji miejskich Warmii i Mazur*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, 15, s. 6–27.
- Koperkiewicz A. 2025. *Chelmnio rod in Barczewko Schultheiss houses*, „Archaeologia Historica Polona”, 31(2023), s. 175–193, <https://doi.org/10.12775/AHP.2023.006>
- Kopiczko A. 2014. *Głotowo w świetle dokumentu lokacyjnego i najstarszych zachowanych źródeł archiwalnych*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, 1(283), s. 3–20.
- Krzepkowski M., Moeglich M., Wroniecki P. (red.), 2017. *Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto, 1: Środowisko naturalne, zarys dziejów, badania nieinwazyjne*, Wągrowiec.
- Kubicki R. 2018. *Zakony mendykankie w Prusach Krzyżackich i Królewskich od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk.
- Kubicki R. 2024. *Prusy Krzyżackie. Gospodarka i kultura na obszarach wiejskich*, Gdańsk.
- Küntzel T. 2005. *Keller des 13. Jahrhunderts in der Stadtwüstung Nienover*, [w:] D. Merta, M. Peška (red.), *Forum urbes medii aevi, 2: Sborník příspěvků z konference FUMA Konané 16.-18.4.2003*, Brno, s. 184–201.
- Lewandowska J. (red.), 2016. *Późnośredniowieczny kompleks osadniczy w Starym Rypinie*, Toruń.

- Maleszka A. 2024. *Urbanizacja na obrzeżach łacińskiej Europy. Studium komparatystyczne rozwoju miast i krajobrazów miejskich w Irlandii, Prusach i Inflantach w XII-XIV wieku*, Toruń.
- Modrzyński P.M. 2017. *Prawo lubeckie w miastach pruskich (XIII-XVI w.). Stan badań, źródła i perspektywy badawcze*, „Studia z dziejów państwa i prawa polskiego”, 20, s. 413-425.
- Müller E. 2017. *Das spätslawische Gräberfeld von Niederwünsch, Saalekreis*, [w:] H. Meller, M. Becker (red.), *Neue Gleise auf alten Wegen II*, Archäologie in Sachsen-Anhalt. Sonderband, 26, Halle (Saale), s. 437-461.
- Nawrońska G. 2014. *Powracająca przeszłość Starego Miasta w Elblągu*, Toruń.
- Olczyk A. 1961. *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin.
- Piekalski J. 2014. *Praga, Wrocław i Kraków. Przestrzeń publiczna i prywatna w czasach średniowiecznego przełomu*, Wrocław.
- Pollakówna M. 1953. *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*, Poznań.
- Powierski J. 2004. *Prussica. Tom I*, Malbork.
- Rębkowski M. 2000. *Początki i rozwój miasta lokacyjnego w Kołobrzegu. Świadectwo archeologii*, [w:] L. Leciejewicz, M. Rębkowski (red.), *Salsa Cholbergensis. Kołobrzeg w średniowieczu*, Kołobrzeg, s. 147-160.
- Rębkowski M. (red.), 2016. *Kościoty w dobie chrystianizacji*, Wolińskie Spotkania Mediewistyczne, 3, Szczecin.
- Rębkowski M. (red.), 2018. *Lubin. Early medieval stronghold at the mouth of the Oder River*, Szczecin.
- Röhrich V. 1903. *Die Kolonisation des Ermlandes*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 14, s. 611-708.
- Samół W. 2023. *Kościół św. Andrzeja w Barczewie*, Gdańsk.
- Schenk T. 2009. *Die „Altstadt” von Freyenstein, Lkr. Ostprignitz-Ruppin. Rekonstruktion der brandenburgischen Stadtwüstung des 13. Jhs. auf der Grundlage archäologischer Grabungen und Prospektionen und Grundzüge eines denkmalpflegerischen Konzepts*, Materialien zur Archäologie in Brandenburg, 2, Rahden.
- Schöfbeck T. 2014. *Mittelalterliche Kirchen zwischen Trave und Peene. Studien zur Architektur einer norddeutschen Architekturlandschaft*, Berlin.
- Sczaniecki P. OSB. 2018. *Sacramentum dedicationis. Obrzęd poświęcenia kościoła i jego znaczenie w dziedzinie religijnej, obyczajowej i kulturalnej na podstawie źródeł polskich z XII wieku*, Tyniec-Kraków.
- Stephan H.G. 2010. *Der Solling im Mittelalter. Archäologie – Landschaft – Geschichte im Weser- und Leinebergland; Siedlungs- und Kulturlandschaftsentwicklung; die Grafen von Dassel und Nienover*, Dormagen.
- Szczepański S. 2011. *Sakralizacja obszaru pogranicza na przykładzie Pomezanii Pruskiej*, „Pruthenia. Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim”, 6, s. 129-167.
- Szczepański S. 2016. *Pomezania pruska. Dzieje osadnictwa w XIII-XV wieku*, Olsztyn.
- Wiewióra M. 2020. *The beginnings of the Teutonic state in the light of the latest studies*, „Archaeologia Historica Polona”, 28, s. 117-145, <https://doi.org/10.12775/AHP.2020.005>
- Willemsen A., Ernst M. 2012. *Medieval chic in metal. Decorative mounts on belts and purses from the Low Countries, 1300-1600*, Zwolle.

SUMMARY

The locality of Barczewko (in the Barczewo municipality, Warmińsko-Mazurskie province, formerly Wartberg/Alt Wartenburg in German) preserves unique remains of a medieval town dating from 1330-1354. Burnt down by raiding Lithuanians, it was quickly rebuilt a few kilometers away, where it still stands today as Barczewo (German Wartenburg) (Fig. 1).

The most important elements of the site's spatial layout were identified during regular archaeological excavations. These included the architecture around the market square, the craft and economic

infrastructure backing it, and the cemetery (Figs 2; 4; 5). By any standards the settlement was small, occupying roughly 2 hectares, and it ceased to exist even before completion. Its remains can still be seen on a hill called the Old Town (Fig. 3). Some elements of the medieval cultural landscape such as the mill, the pond and the mill stream, can still be recognized on the ground. Until now, however, the location of the church, which is known to have existed thanks to a mention from 1337 concerning the local parish priest, had not been established. In a land of ongoing missionary work, the construction of churches was a priority, and it made sense both ideologically and practically to locate the church next to a cemetery.

Archaeologists were certain that the church at Barczewko would be found somewhere around the cemetery of the first settlement at Barczewko. The burial ground was located outside the built-up area at the edge of the highlands, separated from the town by an empty zone to its west. It occupied approximately 1220 m². So far, 126 of an estimated 150 graves have been investigated.

In 2024, the negative of a rectangular structure was recorded on the central line of symmetry of the cemetery. Measuring about 8 m by 15.30 m, the outline was formed of dark streaks about 30 cm wide, contrasting clearly with the light-colored clay. Eleven graves were discovered within this outline, mainly in the western part (Figs 6–8; 10). The burials near the church yielded belts with bronze appliques and decorated buckles of Western European origin (Fig. 9). It is likely that these are the only archaeologically recognized burials of the first generation of settlers to have died in Warmia. They may have been buried alongside members of the local Prussian community.

Written sources provide little information about the form and location of the first religious buildings in Teutonic Prussia. Unlike the monumental Gothic buildings that still stand today, these would have been made of wood. The later temples could have been built on top of them, destroying all vestiges, while others may yet be discovered in the field. The first religious structures were built in centers of the Prussian holdings and later in the cities. By the mid-14th century, about 50 had been built.

The building in Barczewko most likely had a simple post-and-frame structure, clad with wooden lathes. It did not have a separate choir and apse. Its east–west orientation and position in the middle of the cemetery suggests its religious function, a theory supported by the orientation of the graves within its outline. A large number of nails and structural elements were also found here, in greater quantity than in the remaining, better-preserved part of the site. However, the absence of any objects related to Christian worship prevents us from interpreting this remarkable discovery with absolute certainty. Taking into account the specific history of the site, the object in question could very well be the first wooden church to be archaeologically recorded and studied from the early days of the founding of Barczewko.

Translated by Iwona Zych

★

Nadesłano: 20.05.2025; **zrewidowano:** 16.06.2025; **zaakceptowano:** 22.08.2025.

Artykuł opublikowano w otwartym dostępie na licencji CC BY 4.0

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

„Archeologia Polski” Copyright © 2025 Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Autorzy oświadczają, że nie ma konfliktu interesów wynikającego z konkurencji, współpracy lub innych relacji, powiązań osobistych lub finansowych, które mogły mieć wpływ na badania i wyniki opisane w artykule.

Received: 20.05.2025; **revised:** 16.06.2025; **accepted:** 22.08.2025.

Article is published in an open access under the CC BY 4.0 license

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

„Archeologia Polski” Copyright © 2025 by Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences

The authors declare that they have no conflicts of interest arising from competition, collaboration or other personal or financial relationships that could affect the research and results described in the article.